

М. О. Попович
В. В. Чередниченко
Т. М. Пустовіт

ТИПОЛОГІЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Вінницький національний технічний університет, Вінниця

Анотація

У роботі розглянуто основні класифікації фразеологічних одиниць, наявні в сучасній українській лінгвістиці; виявлено, що українськими мовознавцями запропоновано семантичну, структурну, функційну, генетичну, стилістичну, когнітивно-генетичну класифікації фразеологічних одиниць.

Ключові слова: українське мовознавство, фразеологія, фразеологічні одиниці, класифікація, критерії.

Abstract

The state of formation of main classifications of phraseological units that are available in modern Ukrainian linguistics; it was found that Ukrainian linguists proposed semantic, structural, functional, genetic, stylistic, cognitive-genetic classification of phraseological units.

Keywords: Ukrainian linguistics, phraseology, phraseological units, classification, criteria.

Об'єктом активних наукових пошуків фразеологізми стали на початку ХХ століття і протягом тривалого часу розглядалися на матеріалі різних мов у багатьох аспектах. Проте, попри наявність чисельних лінгвістичних розвідок щодо сутності, структури та особливостей функціонування різних видів фразеологічних одиниць, підходи до вивчення фразеологізмів різняться. На разі серед науковців не тільки не складено єдиного, загально визнаного тлумачення ключових понять фразеології, а й не існує також єдиного, погодженого усіма дослідниками, визначення фразеологізму та уніфікованого терміна для його позначення [1].

Неузгодженість термінології у галузі вивчення фразеологічних одиниць значно утруднює розвій як фразеології загалом так й окремих її напрямків. Зокрема, як наслідок, не складено й єдиної класифікації фразеологізмів.

Мета нашого дослідження: розглянути наявні в сучасній українській лінгвістиці класифікації фразеологічних одиниць.

Як відомо, фундатором досліджень у галузі фразеології є Ш. Баллі, який вперше описав різні види словосполучень у своїй монографії «Французька стилістика», розмежувавши два типи словосполучень: до першої групи дослідник зарахував словосполучення, що розпадаються одразу після створення і складові частини яких можуть вільно вступати до інших комбінацій; до другої – слова, що через постійне вживання для передавання одного й того ж змісту цілком втрачають незалежність, виявляються нерозривно пов'язаними між собою і мають значення тільки в певному сполученні. Ш. Баллі визначає такі поєднання слів як фразеологічні єдності, особливостями яких є дорівнювання їхнього значення до значення одного слова. Зазначив науковець також наявність різноманітних проміжних варіантів, які неможливо точно класифікувати, наприклад, фразеологічні групи, або звичні поєднання, «елементи яких зберігають незалежність, демонструючи, однак, певну близькість між собою, так вся група має певний окреслений контур і виражає щось знайоме, звичне» [2].

Робота Ш. Баллі, попри наявні дискусійні твердження, окреслила нові завдання у мовознавстві, давши поштовх для складання класифікацій фразеологічних одиниць за різними критеріями на матеріалах окремих мов або груп мов із властивими їм особливостями, що можуть впливати на категоризацію досліджуваних одиниць [3].

У світовій лінгвістиці найбільш застосовуваними для класифікації у фразеології стали такі критерії: структура фразеологізмів (О. Смирницький, О. Кунін, А. Хілі, А. Балінт, Дж. Сейдл та В. МакМорді), семантичні особливості (Ш. Баллі, В. Виноградов, М. Копиленко та З. Попова, Дж. Нанберг, М. Шанський); вмотивованість, незмінність/варіативність компонентного складу та особливості

оточення фразеологізмів у реченнях (Н. Амосова); допустимість/недопустимість структурних трансформацій (О. Кунін, Б. Фрейзер).

Дослідники української фразеології зробили значний внесок у світове мовознавство, запропонувавши типологію фразеологічних одиниць за різним критеріями.

У 1968 році Д. Баранник запропонував класифікацію фразеологізмів української мови з погляду функцій та сфер вживання. Науковець виокремив декілька груп, узагальнивши характерні риси фразеологізмів, що мають спільні функції: 1) фразеологічні метафори народного характеру, які мають незамкнену структуру й використовуються у складі граматичних конструкцій, більших за обсягом, функція яких полягає в метафоричному найменуванні предметів, явищ, ситуацій та діяльності людей; 2) фразеологічні метафори літературного характеру, які також є висловами незамкненої структури, що вживаються з обов'язковою проекцією на певний художньо-літературний, фольклорний, історичний, міфологічний чи інший сюжет; 3) фразеологічні образні узагальнення народного характеру, що є синтаксично замкненими висловлюваннями, використовуваними для актуалізації судження мовця; 4) фразеологічні образні узагальнення літературного характеру – крилаті вирази замкненої структури [4].

Г. Їжакевич, вважаючи, що підґрунтям класифікації фразеологізмів має бути стилістична характеристика, розділила фразеологічні одиниці на дві групи. Перша група: образно-експресивні одиниці, до яких, з погляду дослідниці, належать ідіоми, приказки, прислів'я, фігуральні висловлювання, крилаті слова. Друга група: сталі номінативні словосполучення, термінологічні вирази: суспільно-політичні, професійно-виробничі, військові, науково-технічні та офіційно-ділові формули висловлювання. Дослідниця зазначає, що використання експресивно нейтральних за своєю природою фразеологізмів у художньому контексті може надавати їм виразного експресивного забарвлення, тому обидві групи фразеологізмів є об'єктом стилістичного дослідження. Також на основі вивчення фразеологізмів у творах українських письменників Г. П. Їжакевич виокремлює розмовно-побутову, народно-поетичну та книжну фразеологію [5].

П. Дудик у роботі «Синтаксис сучасного українського літературного мовлення», як Ш. Баллі й В. Виноградов, класифікує фразеологізми відповідно до ступеню граматико-сислової злитності елементів, виокремлюючи ідіоми, фразеологічні єдності, фразеологічні вирази, фразеологічні сполучення та фразеологізовані сполуки слів (словосполучення). Ідіоми мають найвищий ступінь злитності значення, семантично неподільні та синтаксично нерозкладні, тому дослідник вважає їх еквівалентами слова, оскільки значення таких виразів не впливає із значення компонентів. Фразеологічні єдності мають менш виражене переносне значення, ніж ідіоми, не такі фіксовані у структурному складі, можуть мати як пряме значення (буквальне значення вільного словосполучення), так і ідіоматичне. До фразеологічних виразів належать прислів'я, приказки та крилаті вислови, що за структурою подібні до речень, складаються з вільних слів, проте функціонують як одна одиниця у мовленні. Фразеологічні сполучення являють собою «ходові формули», що мають певний образний зміст або метафоричне значення; до цієї групи також належать фразеологізми-професіоналізми, значення яких зрозуміле лише представникам певної професії. Фразеологізовані сполуки слів (словосполучення) – це різні за структурою словосполучення, особливістю яких є те, що їхнє значення неметафоричне, однак вони є граматично неподільними, відтворюваними у готовому вигляді [6].

В. Скрипник фразеологізми поділяє на 1) фразеологічні одиниці, що переважно організовані за моделлю словосполучень (рідше – речень), співвідносяться з окремим словом та функціонують як член речення (прислів'я, приказки, примовки та деякі різновиди крилатих слів), і 2) фразеологічні одиниці, що мають організацію простих чи складних речень (сурядні та підрядні словосполучення). Серед сурядних словосполучень дослідниця виділяє субстантивні, предикативні, атрибутивні та обставинні відповідно до семантичних та синтаксичних функцій. Підрядні словосполучення дослідниця поділяє на іменні та дієслівні, їхніми типовими моделями є: «стрижневе слово + один залежний компонент», «стрижневе слово + ціле словосполучення», «стрижневе слово + кілька залежних слів», пов'язаних між собою способом однорідної супідрядності [7].

У 1977 році Ф. Медведєвим було запропоновано генетичну класифікацію фразеологічних одиниць. З погляду дослідника, переважна більшість українських фразеологізмів була сформована українським народом, такі вирази є неповторними та притаманні винятково українській мові. Поряд з ними наявні й фразеологізми, що є спільними для слов'янських мов, тому він виділяє: 1) загальнослов'янську фразеологію, що функціонує у майже всіх слов'янських мовах, оскільки висловлювання походять зі спільнослов'янської мови, що розпалася до появи писемності; 2) давньоруську фразеологію, характерну здебільшого для української, російської та білоруської мов. Частина виразів має книжне походження, частина – народно-говірне [8].

У монографії «Фразеологічна одиниця як мовознавча категорія» (1983) Р. Зорівчак запропонувала класифікацію фразеології з погляду семантичної трансформації компонентів, розділивши фразеологізми на 1) фразеологічні одиниці, що виникли через переосмислення компонентів (метафоризацію, гіперболізацію, метомінізацію і персоніфікацію) та 2) фразеологічні одиниці, що виникли як результат лексикалізації. Перші, утворені шляхом позбавлення значень лексичних компонентів, дослідниця у свою чергу поділяє на фразеологічні одиниці з частковим позбавленням значень компонентів (порівняння) і на фразеологічні одиниці з повним позбавленням значень компонентів (прислів'я, приказки та примовки). Поява других спричинена а) архаїзацією та б) позамовними чинниками [9].

Ю. Прадід поділяє українські фразеологізми на «семантико-граматичні типи або розряди: 1) іменникові (субстантивні), 2) прикметникові (ад'єктивні), 3) дієслівні, 4) прислівникові (адвербіальні), 5) вигуківі» [10]. Крім того, дослідник поділив фразеологічні одиниці на такі, чий категоріальні властивості легко ідентифікуються (переважно іменникові та дієслівні) і такі, «що мають категоріальні ознаки двох і більше частин мови, внаслідок чого їм властива розпливчатість меж. Це, як правило, фразеологізми, в яких важко або зовсім неможливо вирізнити граматично домінуючий компонент» [10].

М. Жуйкова у 2004 році здійснила типологію ідіом з боку когнітивно-генетичного аспекту, поділивши ідіоми на 1) утворені на основі вільних словосполучень та на 2) утворені незалежно від вільних словосполучень шляхом фразеологічної метафоризації та фразеологічної метонімізації. М. Жуйкова зазначає, що в основі ідіомотворення метафоричного типу – не переосмислення прямих значень слів, що входять у словосполучення, а ментальна процедура на рівні концептуальних структур – пошуки та встановлення подібності між образами двох ситуацій. Наслідком процесу метонімізації «назвою цілої ситуації стає назва якогось її релевантного фрагмента, який в свідомості носіїв мови чітко асоціюється саме з певною ситуацією» [11].

Через різноманітність ідіом, що виникли незалежно від вільних словосполучень, М. Жуйкова поділяє їх на два типи залежно від відповідності/невідповідності між образом, представленим внутрішньою формою виразу та концептуальною картиною світу. У своїй роботі 2007 року вона виокремлює «1) ідіоми, які теоретично можуть бути знаками якихось реальних ситуацій, оскільки існування останніх не суперечить нашому досвіду; 2) ідіоми, внутрішня форма яких творить фантомний, уявний образ, якому жодна ситуація в реальній картині світу не відповідає. Перші назвемо квазіреальними, а другі – фантомними» [11]. Також дослідниця виокремлює ідіоми на позначення ситуацій, сприйнятих в одному перцептивному акті та ідіоми, які позначають інтегральні ситуації [11].

В. Ужченко та Д. Ужченко класифікували фразеологізми за способом формування, виокремивши семантичні та структурно-стилістичні процеси. Семантичні процеси: метафоризація, метонімізація та евфемізація. Метафоризація у фразеології може позначати перенесення у доволі широкому сенсі, ґрунтоване на певній подібності. Метонімізація – перенесення на основі суміжності в просторі й часі та причинно-наслідкових зв'язків. Евфемізацію дослідники потрактовують як прийом, що являє собою заміну однослівного позначення описовим способом задля уникнення табуйованих, неприємних та непристойних тем чи позначень. Структурно-стилістичними чинниками формування фразеологізмів є евфонічна організація висловлювання, яка може виявлятися римою, алітерацією чи асонансом, та внутрішньоструктурна організація компонентів, ґрунтована на симетричній їх побудові, синонімічному зіставленні та антонімічному зіставленні [12].

Отже, в українській лінгвістиці як результат ґрунтовного багатоаспектного вивчення сутності, походження, структури, функціонування українських фразеологізмів, запропоновано семантичну, структурну, функційну, генетичну, стилістичну, когнітивно-генетичну класифікації фразеологічних одиниць.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Пустовіт Т.М., Куран О.В. Фразеологія як предмет дослідження українського мовознавства // Всеукраїнська науково-практично інтернет-конференція «Молодь в науці: дослідження, проблеми, перспективи» (МН-2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/mn/mn2022/paper/viewFile/14113/12643>.
2. Балли Ш. Французская стилистика. 2-е изд., стереотипное / Ш. Балли. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 392с.
3. Запухляк І. М. Структурні особливості адвербіальних фразеологізмів з компонентом на позначення неживої природи в англійській та українській мовах / І. М. Запухляк // Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – 2020. – № 28. – Ч. 2. – С. 17–24.
4. Баранник Д. Х. Фразеологія в усному монологічному мовленні // Питання мовної культури / Д.Х. Баранник. – К.: Наукова думка, 1968. – № 2. – С. 34–38.

5. Їжакевич Г. П. Стилістична класифікація фразеологічних одиниць / Г. П. Їжакевич // Українська мова і література в школі. – 1971. – № 10. – С. 13–21.
6. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського літературного мовлення / П. С. Дудик. – К. : Наук, думка, 1973. – 288 с.
7. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 278 с.
8. Медведєв Ф. П. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо / Ф. П. Медведєв. – Харків : Вища школа, 1977. – 232 с.
9. Зорівчак Р. П. Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія / Р. П. Зорівчак. – Львів : Вища школа, 1983. – 175 с.
10. Прадід Ю. Ф. Значення фразеологізму та його тлумачення в словнику (на матеріалі іменникових фразеологізмів) // Культура народів Причорномор'я / Ю. Ф. Прадід – 2001. – № 23. – С. 157–161.
11. Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов / М.В. Жуйкова. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2007. – 416 с.
12. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко – Луганськ : Альмамастер, 2005. – 400 с.

Пустовіт Тетяна Миколаївна – канд. філол. наук, доцент кафедри мовознавства, Вінницький національний технічний університет, e-mail: pustovit_tetyana@vntu.edu.ua

Попович Марія Олексіївна – студентка групи БМІ-226, факультет інформаційних електронних систем, Вінницький національний технічний університет

Чередниченко Володимир Володимирович – студент групи БМІ-226, факультет інформаційних електронних систем, Вінницький національний технічний університет

Pustovit Tetyana N. – Cand. Sc. (Philology), Associate Professor of Department of Linguistics, Vinnitsa National Technical University, Vinnitsa

Popovych Maria O. – Faculty of Information Electronic Systems, Vinnitsa National Technical University, Vinnitsa

Cherednychenko Volodymyr V. – Faculty of Information Electronic Systems, Vinnitsa National Technical University, Vinnitsa